

Յ Ե Ր Ե Ր Ա Վ Ա Ն

Ծ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Բ
ՅՅՈՐԳՈՒՆՈՑ ԳՈՑՄԱԻԹԵՆ
ԵՐԵՄԻԱ ԶԵԼԵՊԻ ԶԵՍՄԻՐԱՅԱՆ

Գ. Լ. ՈՒՄ. Գ.

(Ընդունված է 1911 թ.)

ՅՈՂ 193. Պալատի Գուռը չգացած, Գեներալի ու Պալատի միջև գտնուած բարձունքի մը վրայ Կաննը Բիլլիսէ կողմէն հայաբնակ թաղին մէջ, 1832ի տառնները զեղծեան Յարութիւն մարտի ծախքով բացուած է աղ-գային վարժարան եր Ս. Առաքելոց անունը, որ յանձնուած էր չայ գիտնական էսնաֆի ինսպէրն ու հոգաւորութեան Ս.Յ. վարժարանին մէջ աշակերտած են կարապետ Ի. թիւնեան Մասիսի հիմադիր խմբագիրը, ազգ. Բարունակ Գեորգիսեան եւ ուրիշներ, որոնց դասախոսած է Աւետիս պատուելի Պերկերեան Գանլը-գիլիսիի ազգ. վարժարանը մինչեւ 1849 տեւած է յետոյ դադարած. այսօր այդ թաղին հետքն անգամ չկայ:

ՅՈՂ 201. “Ի ներքս մեր Եկեղեցի Հրեշտակապետի են անուան:”, Պալատի արդի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցին է սա, որուն պատմութիւնը քանիցս արդէն հրատարակուած է:

Սուլթան Մուրատ Դ-ի օրով՝ 1628ին Բոյնբուռ ձեռքէն կ'անուրի այն եւ կը արուի Հայերուն, փոխան Էտիրեն Գափուր Ս. Նիկողայոս Եկեղեցւոյն, զոր գեպի 1620ին կը յափշտակէին տաճիկներն եւ կը վերածէին մզկիթի:

Ս. Հրեշտակապետ Կ. Պոլսոյ ամենահին ու պատմական Հայ Եկեղեցիներէն է: Անոր նախնական թուականը մինչեւ հիմա կը կենայ պարտեզին մէջ խորանի պատին մէջ ագուցուած հին քարի մը վրայ, ապակեւ.

“ԹԱՒՆ ՌԷԼ.”

ՕԳՕՏՈՍԻ

ԷԻՆԵՑԻ ՍՐԷՐ.:

1 “Սուլթան Եւթուրիսեան Կ. Ի. թիւնեան, “Սուլթան 42րդ տարի, թիւ 8081, 6 Մարտ 1893, էջ 133:

2 “Եւթուր.”

3 “Բառապետ Ս. 1899, էջ 119-120: “Գառնախորան Գառն. Ս. Երուսաղիմ, Աստուածատու Եւթ. Երզն. 1890. Հատար Ս., էջ 806-811: “Գառնախորան Գառն. Ս. 1901: “Սուրբաշտ. Կ. Պոլսոյ 1908, թիւ 2046, 2047, 2049, 2050, յարուած Գ. Վարժապետեան:

ուրիշ յայտնի կ'ըլլայ, թէ Երեւանի տունուած տարին իսկ (ՌԷԼ. = 1077 + 551 =) 1628ին Օգոստոս ամսոյն մէջ տեղի կ'ունենայ անոր տառննորդութիւնը. Կ. Պոլսոյ Պալատի քա-քարէա Ա-ի օրով:

Այս եկեղեցւոյն առնուին եւ շինուիլը շատ արկածալից եղած է. Կ. Պոլսոյ Հայերը շատ դրամ վատնած են անոր տիրանալու համար, հանգիստ են մեծամեծ խոջնդոտներու, որոնց սակայն յաղթած են շնորհիւ Խարբերդի Արիստակէս, Գարանաղի Գրիգոր վարդապետներու եւ Յիւրիկի Լատուածատու Պոլսոյ ճեանի, որ շինութեան բարձրագոյն հրամանը կը յաղով ձեռք բերել:

Այս շինութեան պատմութիւնն աւանդող Գրիգոր Պարոնտիի անունով¹ կայ ընդարձակ յիշատակարան մը, որուն մարողմանը մէջ օրինակը քովս եղած Զեռագրէ մը հանելով հրատարակած եմ 1901ին՝ Պարսի Բանասէր թերթին մէջ “Թառն” ստորագրութեամբ:

1628ի շինութենէն յետոյ Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյն հետզհետէ կ'աւել փոփոխութիւնները Սարգիս Գպիկ Սարաֆ Եւթանեան ալ կը պատմէ հետեւեալ կերպով.

“Ի ներստեղծման պարտիս մէջ շատ հեռի 'ի դրանէն պայտառ, զոյ Եկեղիսի մի Հայոց յանուն Հիշտակապետ Սարգիսեան աւանդ 'ի Եւթանայ 'ի Թառնականի Հայոց ՌԷԼ. յափ 83. 1628: 'ի Թառն թիւն-ն ուր-դան Սիւրբաշտ շիւրի, յետ միջոյ ամի տառնայտեղ, 'ի ձեռնոց նոյն Եկեղիսի Իւրեանց յանուն Սարգիս Եւթանայ, որ 'ի թառն կաթայոց, եւ առնելոյ զաւելիկի, որ կայ մինչեւ յայտարար, եւ կողմ Թառնեան Եւթանայ Եւթանայ, եւ զաւան յայտարար Եւթանայ, որ կայ Եւթանայ Եւթանայ:

1 Հ. Գր. Գառնախորան շատ իրաւացի կերպով դիմել տուած է (“Եւթանայ Սարգիս 1911, թիւ Եւթանայ, էջ 5-7), թէ Պալատի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյն պատմութիւնն ընդ այս ճիշտագործութեան դրան է, ու թէ Երուսաղիմի Գրիգոր Պարոնտը Եւթանայ Եւթանայ ընդունուած է քարով. այլ՝ Գարանաղի Գրիգոր վարդապետը, որպէս թիւնն է Գառնայ, անոր Պալատի Եկեղեցւոյն շինութեան նախնական գործիքն է, զոր 1907ին թիւն-նորդութիւն 3187րդ թիւնն մէջ հրատարակեց Մեծարար Վ. Նաւեան:

Հ. Գրիգոր Վ. Գառնախորանի կառնած տարեկն եւ ալ 1906ին անձեցած էր, երբ Հ. Գառնախորանի իւրեք տարեկն վրայ, Երուսաղիմի Արմէն. Գառնախորանի միջոցաւ բերել տուի Գարանաղիի Երկարութեան (1597-1840) պարունակած նիւթերուն զգալագործութիւնը, որուն իւրեքն է Պալատի Եկեղեցւոյն շինութեան պատմութիւնը, Երզն. յար եւ նման այն ճիշտագործութեան զոր հրատարակեց 1901ին:

2 “Բառապետ Գ. 1901, էջ 148-158 (Եւթանայ): 3 Արմէն. թիւ Հ. Եւթանայ Գպիկի կը պատկեր. Ս. Նիկողայոսի առնուիլը տեղի առաւ երբ, ինչպէս անտառք վերեւ:

Սրբի Եկեղեցի Հիշատակային պրեզիդենտի ի թուականներն Ռեդիսկ (1141+551 = 1692) Ստորին լը, եւ գարեհաւ շինեցին: Եւ յետ այնքի միւսանգամ եւս պրեզիդենտի ի թուականին Ռեդիկ (1178+551 = 1729) յուլիսի 4-ը, եւս 4-ը եկեղեցի յաւանք պրեզիդենտ յիշատակեցին: Եւ ապա գումը գործեալ ընկալան հրաման յարգումնուստ, եւ շինեցին գարեհաւ զորն ի հնուստեւան մօրն Ռեդիկ (1179+551 = 1730), ի պարսիկ արքան Գոհաննու զբնակարան բարեկեցիւ ի Վարդ Կոնյե-լը, փառաս որ եւ չքեղ, եւ մեծիւ եւս պարսիկ քան զոր յարն էր:

Եւ այն ամէ եղեւ մեծապատասխան աշխատութեմը Տէր կողմի ընտիր քննիչ Մարուգե օղի կոնյեղը, որ եր այր գործունեայ, եւ փոխանորդ Աւագերիցուն պալի օղի Տէր կողմի:

Այս Եկեղեցի Հիշատակային Միջոյնի ունի յԱւագ գրան Տեմարին իւրոյ երկուս փեղիւր թաղեցեալ ի շորից մասեցի, մի գիտեմ յորդիտի նիւթոյ, բայց ունի երեւոյթ սեւուս երկաթոյ, եւ նը եր ձաւածորդը, եւ գոն ի զի նը պատկերն, որոյ երեքն եւս միակերպ, զի նկարագրեն զհալածել փեղիւն մերոյ լուսնայ խաւարեալան զգնեցուն եւ զվեռնեան ի աճիւն. եւ մին եւ պատկեր Սրբի Գեորգիայ մեծի վկային հնեւան յերկաթ նիւթի ի ձեռնի եւ վարեալ ի վիշապ: Ուր խորհրդական իմն գիտաւորուի նկարագրեալ եւ ի հանդիպող շինուած ինչ թաղանկաւոր, եւ օրհորք մի գեւ զեցիկ որ կայ ի վի յարիկ այնը շինուածոյ ի գունանակալ, եւ վիշապ մի թաւաքեալ ի կողմանէ նիւթ կայ աւ. Սրբի Վրդ շինուածն այն ցուցանէ զայնարհայ անցաւոր ըն ամ վրայեւանց խորհրդ, եւ օրհորքն զեղեցիկ զեկաւոր վրայեւան աշխարհոյ, եւ վիշապն թաւաքեալ շինուածն զհարապոյր պարտաւանց շինուածն կենսացոյցայ:

Եւ այս վիշապ ի զոր եհար հաստակեաց Սրբի Գեորգ, յաղծելով հրաշալուսեան զարդային շինուածն, եւ ամ ըզգայական բաղածանց: Ուստի եւ հնեւանցաւ նմ վերանալ յերկինս ի պարսկացուն եւ բանեալ քոյ, եւ այն ցուցանի կառուին եւ երկվարք որ կայ ի նմա:

Ուր եւ անդ գրեթէ աշխարհին շինուածն զհետ լինելով ի կառին փարկ կամ զնովա, բայց Սրբի ճաղպրեալ ի ձեռաց նի ի վեր սլանայ յերկինս, ի վրայեւան վարձող յաղծուէ իւրոյ, ոպ զարդեալ եւս անգամայն անկեւն ի վի տախտակի փեղիւն:

Եւ իւրաքանչիւր տախտակ փեղիւն ունի յին քեան Գիր յառնակաւ զբոլածալ այլով բարբառով:

Եւ ի փոռն ի տախտակայ մարմնի քոյ թուական փեղեւան 727, որ եւ եօթնհարեւ քսան եւ եօթն, եւ եւս ամ 8-ն 100, յորմէ իմացեալ լինի թէ ի ժմէկ կայմուէ նի մինչեւ քալած եւս ամը 1083:

Այս տախտակն շորեքն մասնաւոր, գտեալ եւ զին զնո զարգով ի յինիլ շինուածոցն Գեորգեափուսին, յարցունական նորոգ պայտարն, ի ժմէկ Սուլթան Մահմաւան, ի թուականին հիւրեթիւն 1162:

Եւ քանի այնքն անպատեան թուականն նի, եւ ոչ էին երկուս, զի տախտակեալ յայլ պէտս ի գործ անէին, մահստեի Պապիկ անուս հայ ոմն սեբաստիան ի ժողովորդ եկեղեցոյն այնորիկ, որ էր պետ երկուս թաղորդեալ արքունական պայտարն, ի տեղի նոցին յիւրմէ երկաթ տուեալ ստացաւ զին եւ ըն չափու

գրան տաճարին շուրջանակի երկաթի տախտակ ստացաւ գրեթէ յարմարեալ նմին, եւ հանեալ զառաջին փեղին աւագ գրանն, զստին զտեղեցայ ի նմա, որք կան ցոյսոր ժամանակին:

Ս. Հիշատակային Եկեղեցոյն զառաջին շինութիւնէն մինչեւ վերջինը համառոտաբար կը պատմէ նաեւ նոր ժամանակներու գրութիւնը, որ կը գտնուի ունեցած շինապրիւններու մէկուն մէջ, եւ զոր կարեւոր կը համարին ներկայացնել հոս նոյնուորմաբ,

«Ի սկզբան անուային ազգին Հայոց զպատասխան հիշատակ եկեղեցին» այս եւ շինուածն եղեւ ի ժմէկ թգիթի զ սուլթան Մուստապայի որդւոյ սուլթանն ահմադ չէլեպի կոնյեղը:

Եւ ի Հոյգաւթ իւր Գահին Էլիթանին Տեմար խաւարեալ նիւթ կալի զորն շորից:

Եւ ի պարսկէ նիւթ Երմանային Ենթի Տեմար թի երկրորդի:

Եւ մեծի Պոյոյոյ Տեմար Քաւարեալի ստալնը, յամ Տեմար 1628 եւ մերոյ Ռեդիկ, եւ հիւրեթի Վ. Վ. Վ. զորն շինել վրայեկցին ամն 64:

Եւ յամն տան 1632, եւ մերոյն Ռեդիկ, եւ հիւր. Վ. Վ. եւ Սեպուր. 28 ի շորեքաթիկ աւագ պրեզիդենտ, եւ եկեղեցին: Զոր վերտին տաճարմանը մեծաւ եղեւ Գ շինուած նը եկեղեցոյն ի ժմէկ թաւագաւ որուն Բ սուլթանն ահմադ որդւոյ սուլթանն Իւրպանին:

Եւ ի Հոյգաւթ նիւթ Էլիթանին Տեմար խաւարեալ նիւթ կալի: Եւ ի պարսկէ նիւթ Ենթի Տեմար Սիւսայոյ, եւ Սիւսի Պոյոյոյ Տեմար Սիւսայոյ Սիւր իւրեցեղոյ, եւ ի նոյն մի շինեալ վրայեկցին իւրու ամն 87:

Եւ յամն Տեմար 1729, եւ մերոյն Ռեդիկ, եւ հիւր. Վ. Վ. յուլիսի 16, ի վարդապետի պահոյ յաւագ գրեթէ զնմ պրեզիդենտ նը եկեղեցին: Եւ գիրն միոյ ստալն ի ժմէկ թաւագաւորուն նորագաւ պրեզիդենտ Ս. Սուլթան Մահմաւանի որդի Բ Մուստաֆայի: Եւ ի Հոյգաւթ որդի Էլիթանին Տեմար Սիւսայոյն Եւրպի կալի: Եւ ի Պարսկէ Ս. Ս. Ս. Տեմար Գիրգորի շորեքաթիկ Ենթի, եւ Տեմար Սիւսայոյն կայեցեալ Սեպուր Սիւսայոյն (որոյ զպատասխան սեբաստիան յարմարն ի փոխին յաշխարհէս, աճիւթեցին ի զայս թեպ նը լուսաւորել եկեղեցւոյ:

Թամար տան 1780, եւ մերոյն Ռեդիկ, եւ հիւրեթի Վ. Վ. Վ. եղեւ Գ շինուած, զոր շինեցին ի միջ 70 աւագ (զի այնքան էր տեղուն տուեալ միջոյն), գեղեցիկ մեծապատեան եւ ընդարձակ վրայեկցեալ: Եւ զորն շինուածն վրայեկցին իւրու ամն 104, եւ ըստ հիւրեթի Տաւալան իւրու ամն Վ. Վ., որ եւ հնացաւ, մեծը վերանաւան յոյժ ծերացաւ:

Եւ ապա ի ժմէկ թգիթի Բ սուլթան Մահմաւան բարեբաւեալ եւ յաղծող արքային որդւոյ սուլթան համարն, որոյ զհոգին ուր լուսաւորեցէ:

1 «Գեորգիոյ Ս. Փրիլիս Աւթ. Հիւսիսեան» 1908 էջ 61:

2 «Գեորգիոյ Աւթ. Հիւսիսեան» 1908, էջ 62:

«Եւ 'ի հայրապետութեն Լճակերտ Սէյ աթոռոյն Էրմիանէի Յռն Եփրեմայ բարբառ եւ պայազատ Սքգն Սքգնիկի Թմ Լպատտանայց: Եւ 'ի պաշտօնութն Սէյ Սէյմի՝ Տռն Գարբէրէի արհի Եպիֆնի: Եւ 'ի պաշտօն մեծի Պայոյոյ՝ Տռն Ստեփաննոսի Կրկնիկի Սէյի Լպի, եւ 'ի Թի. Թէլէլիոսի՝ ալ եկեղեցւոյն՝ քիւրքիս խանցի Պետրոս ամբայոյ: Թամ տուն 834, եւ մարջո ՌՄՁԳ. եւ հիմերթի ԿԿԵ. Մայիսի 31 եւ Սէֆէրի 6: Եւսուր հրաշափառ. ալ համարմանն՝ զորեղ հրովարտական զորեղ արքային՝ եղև սկսուա լիցիելոյ 'ի հիմանէն:

«Եւ յարժամ՝ բերով հասին 'ի հիմանան, երևեցան իջով յեփառք օտրեաց, որ եւ զմանն անգամոր 'ի տեղիս իւրեանց ամբողջեցին 'ի ներքոյ պարագան: Բայց զնշատեան Թէյ արտեմայ վայրին՝ սրովհետեւ վայրեալ էր եւս 'ի յԱԼ ազգաց քրիստոնէից զնիւիւն 'ի մէջ՝ ալ եկեղեցւոյն, լիցիելոյ այս մեծ վայո՝ նահապտեցաւ 'ի շար յաւիանսէ 'ի յանդիւր քիչիկ յամի տուն 862. եւ զկիւր ժամանակի բերեալ եղև անոս 'ի Պոլսոս, ուր եւ ամբողջեալ են յայտ ալ եկեղեցւոյ. որ այժմ՝ դասու մարմ առ բնիկաբար յաւարդբնի՝ այրինքն պայգայոյն իւրոյ, որ ել 'ի յայտ զեղնագոյն ազ զխուսկ պատուական, զոր առեալ պահեցին մեծաւ զգուշութի: Եւ ապա 'ի Եւսեփի 26 յաւուր Երեմիայրթի՝ որ էր ամս Թէյ մանկանցն ընթերցէմի, կատարելով պատարագ Հոր մարջո զկարգ հիմարհանքի, արկին զհիմանան՝ եւ սկսան շինել զեկեղեցւոյն: Բանդի առաջին շինուանն անէր զհիմն զպատարագամտոցն՝ ալ սեպան. յորոց Թիլին էր՝ յանուն ալ հիշակաց. յաւակողմանն՝ ալ անանիս, յահեակցոյ՝ ալ միանայ, եւ 'ի պահաւանին՝ ալ լուսաւորել: Եւ այլ ինչ մասուռ. յանուն Թադեոս առաքելոյ, իսկ այժմ՝ բաց 'ի սոցանէ յաւան եւս. լիցիելոյ յառաջագոյն զայլ, ահա այժմ՝ յաւակողմն մեծ ամանարիս կառուցաւ փոքր եկեղեցի Թ յանուն Թէյ առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի. նաեւ քամարանն Թէյն արտեմայ՝ որ Թէլապ կայր 'ի մէջ՝ ալ եկեղեցւոյն. այլ ոչ յայտնի: Իսկ այժմ՝ 'ի ներքոյ ալ եկեղեցւոյն 'ի նոյն անդոյ, որ ինանէ քսան սոք անդիւրի:

«Արգ մեծահագէտ օծուա արին եղև յամի տուն 1886՝ եւ մարջո ՌՄՁԳ. Սեպտմ 8, եւ հիմերթի ԿԿԵ. Եւսեփ Էլէի 3 Կ:

«Չեւամբ Պրեսուցի տուն Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսի եւ պատարարի մեծի Պայոյոյ. եւ տեւանց շինուա օտրին՝ յըկմանն միւնէւ ցածուա 16 ամի: Որում փառք եւ պատիւ եւ երկրպագութիւն Հոր եւ Որգւոյ եւ Սէ Լօգւոյն յաւիանան յաւանիւն յամին:»

* * *

Սոյն Յիշատակարաններով կ'ամբողջանայ Պատմութիւնը Պալատի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյն, որ պատկառելի Նշուական մը գրողմով եւ թանկագին յիշատակներով օծուի, ոչ նուազ կարեւոր տեղ մը ունի ազգային հին եւ նոր մտաւորական, եկեղեցական ու կրթական շարժումներուն մէջ:

«Պատմ. Հայոց Ե. Պիպերի-Լիւի. էջ 280 եւ 490 եւ «Գեորգիայ Եւր. հիւանդանոցին՝ 1909, էջ 67:

Եկեղեցւոյն աւարտուէն յետոյ նուիրատու անձեր կը փութան հոգալ անոր բոլոր պէտք եղանակները. օմանք՝ սպանները, ուրիշներ՝ կանթնները, եւ զանազաններ ալ՝ մատենաները, եկեղեցւոյն շինութեանը մեծաքանակ կողմնորդ նուիրող խառնի զաբնակ Անիցի խոնա Վահրամի որդին Յակոբ Գպիր, 1634ին կը նստի ընդօրինակել Յայսմաւուրը մը՝ զոր աւարտելէն յետոյ գեղեցիկ նկարներով զանազարարելով, եւ կարեւոր Յիշատակարանով մին ալ զան կնքելով, կը նուիրէ Ս. Հրեշտակապետին: Հիւանդի գրչութիւն մըն է այն, մեծահատոր թանկագին Նշութիւն մը, որ բարեբախտաբար անկորուստ մնացած է ցարդ եւ կը պահուի խնամով Եկեղեցւոյն Գանձատունը՝

(Հարաւարդի) 80ԸԹ. ՎԱՐԱՄ 8. ԹՈՐԳՈՄԵՆՆ՝

Յ Ե Ա Ս Ս Ա Ս Ա Ս

ՀԱՅԿԱՅԱՆ ՅԱՊԱՆԱԿԱՆՆԵՐ Ի ԲՈՒԹԱՌԻԿ՝

(Ընդօրինակութեան համար Ստ. Յոսեփ Եւսեփ Եւսեփ Եւսեփ)

28.

ՏԱՊԱՆԱՍ ԱՅՈՒ Ե ՀԱՆԳԱՍԻ
ԱՌՈՒ ՄԻՈՑ ԲԱՐԵՊԱՆԸՏՈՒԹ
ԱՆԵՆԸ ՀՕՐՈՒԹԵՑԻ
ԿՈՉՄԱՐԻ ԷՕՐԳԵՊԵԿԻ ՈՐԴԻ
ԱՅՆԻԻ ԻՀԱՆԱ ՄԿՐՏՈՒՄԻ
ՎԱՐԱՌԵՐ ՊԱՐԵՆԸՏ ԵՒ ԳՈՎԵԼԻ
Ի ՉԱՓ ՀԱՍՆԱԼ ՓՈԽԵԱՑ ԱՅՈՒ
ԵՒ ԱՅԱՑԵԿ ՏԵՐԻ ՈՂՈՐՄԻ
(ՌԱՐԻ)

29.

ՆԵՐԿԱՅԱ ՀԻՐԻՄ ՎԱՆԳԱՍԵԱՆ
ԱՌՈՒ ԱՅՆԻՈՑ Ե ՊԱՆԱՐԱՆ
ՆՄԱՆԵՑԵԱԼ ՀԱՏՈՑ ՍԵՐՄԱՆ
ԱՆԿԵԱԼ ՅԵՐԿԻՐ ՄԻԱՑԵԳԱՐԱՆ
ԱՆՈՒ ՈՒՆԵԼՈՎ Ի ՅԱՐԱՌԹԵՆ
ՅԱՐԱՆԵԼ ՓԱՌՈՒՄ ԱՐԴԻՆԱՆԿԱՆ
ԱՅԱՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ԱՆՈՒՀ ԻՀԱՆԱ

«Գեորգիայ Եւր. հիւանդանոցին, տարի 1901, էջ 83:

«Մայիս թուին մէջ հրատարակուած 22րդ տպագրանի Հպի. տարիթիւը՝ «ՌՄՀԵՆ ԸՄԱՐԱՆ անշ» պիտի ընայ՝ «ՌՄԵԵՆ»: